

УДК 930.25:271.222-35-384(470+571)-86«190»(045)

А. В. МОРОЗОВА*

**НЕВІДОМИЙ ЛИСТ ПОДВИЖНИКА ПРАВОСЛАВ'Я
КИРИЛА ЗЛЕНКА ДО ЄПИСКОПА
МОГИЛЬОВСЬКОГО ІОАСАФА (ЖЕВАХОВА)**

Уперше запроваджується до наукового обігу виявлений архівний документ, пов'язаний з життям подвижника православ'я початку ХХ ст. Кирила Євдокимовича Зленка та єпископа Могильовського Іоасафа (в миру – князь Володимир Давидович Жевахов).

Ключові слова: Кирило (Зленко); Іоасаф (Жевахов); С. О. Нілус; Оптиная пустинь; Линовиця.

Українські архіви зберігають ще багато невідомих документів, що стосуються різних аспектів історії країни. Іноді архівні знахідки виявляються дослідником там, де він їх і не очікує знайти. Так сталося і з документом, який оприлюднюється нижче, – листом Кирила Євдокимович Зленка до князя Володимира Давидовича Жевахова, датованим 26 березня 1914 р.

Ця епістола була виявлена у фонді Виконавчого комітету Линовицької волосної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Пирятинського повіту Полтавської губернії серед діловодної документації 1922–1923 рр. Чиста частина аркуша цього документа була використана для запису незначущої інформації. Саме ця обставина дозволила у вирії буремних подій ХХ ст. зберегти інформацію, яку містить документ – адже старовинний палац Жевахових у Линовиці з усіма садибними будівлями був знищений у 1920-х роках, а разом із ним – і великий родинний архів князів Жевахових.

Автор листа – Кирило Зленко, щодо особистості якого в сучасній науковій та науково-популярній літературі існують різні думки. Більшість дослідників історії Оптиної пустині та її братії вважають, що К. Зленко є автором скитського літопису Оптиної пустині¹. Але останні дослідження Г. Запальського спростовують це твердження. Він довів, що ця людина не мала відношення до складання літопису. Г. Запальський зазначає, що до 1916 р. у послужних списках Оптиної пустині К. Зленко значиться не як ієродиякон, а як послушник, який навіть не

* *Морозова Анна Валеріївна* – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернігівської області.

входив до складу братства. В одному зі списків олівцем дописано, що він залишався послушником й був «приукажен» (тобто, включений до складу братства) 9 листопада 1917 р., а ієродияконом він став ще пізніше. Автором літопису, вірогідніше за все, є єдиний у 1916–1917 рр. ієродиякон Кирило, але на прізвище Конардов. Саме він проходив послух у скитській бібліотеці й міг вести літопис. А деякі факти біографії К. Конардова (постриг у монаха в 1912 р., висвячення в диякона в 1913 р.) численні дослідники приписали К. Зленку².

Таким чином, точні біографічні відомості про автора листа досі не встановлені. Але достеменно відомо, що Кирило народився 1888 р. у родині селянина с. Паск Пирятинського повіту Полтавської губернії Євдокима Зленка. У дитячі роки він, як усі сільські діти, привчався до звичайної селянської праці, але зміг закінчити двокласну сільську школу. Саме тут він отримав не лише знання, але й відчуття церковнослов'янської мови. Від Часослова до Псалтиря він йшов до розуміння суті богослужіння й важкого досвіду аскетички. Досить рано у нього з'явилося бажання чернецтва й у 1905 р. він став послушником у знаменитому монастирі Оптина пустинь, заснованому у XII ст. Оптинські старці були з різних станів – купців, селян, сімей священнослужителів, ремісників і дворян. В основу монастирського життя тут було покладено неухильне дотримання трьох правил: суворе чернече життя, збереження жебрацтва, прагнення завжди і в усьому говорити правду, незважаючи на звання та чини. З середини XIX ст. небувалий інтерес до Оптиної пустині пробуджується у російської інтелігенції. Серед паломників того часу – великий князь Костянтин Романов (відомий поет К. Р.), М. Гоголь, В. Жуковський, Ф. Тютчев, І. Тургенев, П. Вяземський, Ф. Достоевський, В. Соловйов, П. Чайковський, М. Рубінштейн, О. Жемчужников (Козьма Прутков) та інші.

У цьому монастирі Кирило (Зленко) проходив послух до жовтня 1908 р., до часу відправлення його на військову службу. Як зазначають дослідники життя Кирила (Зленка), й що не підлягає сумніву, восени 1912 р. він повернувся до Оптиної пустині³.

Виходячи зі змісту відшуканого листа, можна припустити, що з середини 1910-х років К. Зленко був повіреним у справах князя Володимира Давидовича Жевахова – як цивільних, так і духовних. Саме до нього й адресований лист.

Володимир Жевахов (Джавахишвілі) – потомок давніх грузинських князів – народився на Полтавщині 24 грудня 1874 р. у родині князя Давида Дмитровича Жевахова. Серед предків матері – Катерини Костянтинівни Вульферт – був святий Белгородський Іоасаф (у миру Яким Андрійович Горленко; 1705–1754)⁴. Володимир (як і його брат-близнюк Микола, російський державний діяч, товариш обер-прокурора Синоду у 1916–1917 рр., духовний письменник) отримав юридичну осві-

ту в Університеті св. Володимира в Києві, який він закінчив 1899 р. Розпочалася служба, яка, враховуючи родинні зв'язки, без сумніву, мала бути успішною. У 1900 р. Володимир поступив на службу до Київської судової палати, а 9 січня 1911 р. був призначений старшим радником Київського губернського правління, виконуючи за необхідності обов'язки київського віце-губернатора⁵.

З 1908 р. князь активно займався благодійною діяльністю: став членом-засновником Православного Камчатського братства, Православного місіонерського товариства, Курського Знаменно-Богородицького місіонерсько-просвітницького товариства, Київського благодійного товариства⁶.

У 1911 р. В. Жевахов ініціював розкопки давніх Звіринецьких іночеських печер у Києві. До співпраці запросив фахових спеціалістів А. Ертелі та І. Камарина. Був донатором зведення тут надпечерного храму Різдва Богородиці та заснування чернечого скиту⁷. 1911 р. Володимир Давидович разом із братом взяв активну участь у прославленні Церквою єпископа Белгородського Іоасафа (Горленка). У роки Першої світової війни князь був призначений уповноваженим Червоного Хреста по Полтавській губернії при арміях Південно-Західного фронту, й тут він проявив максимум енергії⁸.

Наведений нижче лист не є автографом – це машинописна копія, зроблена, вірогідніше за все, Сергієм Олександровичем Нілусом – відомим церковним письменником і агіографом. Вважаємо за доцільне торкнутися долі цієї непересічної людини, діяльність якої тісно пов'язана з Оптиною пустинню.

Народився Сергій 25 серпня 1862 р. у с. Крутець Володимирської губернії в родині поміщика Олександра Петровича Нілуса та Наталії Дмитрівни, уродженої Карпової. По закінченні 3-ї Московської гімназії С. Нілус вступив на юридичний факультет Московського університету, який закінчив у 1886 р., й недовго служив при прокурорі Єриванського* окружного суду⁹. Залишивши державну службу, зайнявся господарством у власному маєтку в Орловській губернії, подовгу мешкав за кордоном¹⁰.

Життя в селі й тісне спілкування з селянами істотно змінили його погляди. Цьому ж сприяло і вивчення робіт впливових мислителів того часу: Ф. Ніцше, Л. Толстого, В. Соловйова. До кінця 1890-х років у нього виробилася радикальна утопічна релігійно-консервативна програма. Викладаючи її у пресі, С. Нілус незмінно демонстрував послідовність, безкомпромісність, беззастережне прийняття найрадикальніших (часом антигуманних) наслідків втілення в життя цієї програми. Наприкінці 1890-х років під впливом значних діячів Православної Церкви того часу він почав захищати підвалини самодержавства

* У м. Єривань (з 1936 р. – м. Єреван, Вірменія).

та православ'я в Російській імперії, публікував окремі нариси та книги духовного змісту.

Влітку 1900 р. С. Нілус здійснив паломництво до Саровської пустині й до Серафимо-Дівеєвського монастиря, а влітку та восени 1901 р. двічі їздив до Троїцько-Сергієвої лаври й двічі – до Оптиної пустині¹¹.

У 1905 р. вийшов найвідоміший твір С. Нілуса – 2-е видання «Великое в малом», в якому були оприлюднені «Протоколи собраний Сионских мудрецов». С. Нілус пов'язав їх з описаним у Біблії «царством антихриста», тогочасними політичними реаліями та діяльністю таємних товариств. Навіть припускаючи, що «протоколи» — підробка, він вважав за необхідне оприлюднити цей документ як свідectво того, що наближається кінець світу і це повинно пробудити в людях почуття покаєння. «Сионские протоколы» були перевидані С. Нілусом другим виданням у 1911 р. й третім – на початку 1917 р.¹² За спогадами князя М. Жевахова, майже весь наклад книги видання 1917 р. був знищений. Ціна на книгу зросла спочатку до 600 руб., а при більшовиках, які розстрілювали власників книги на місці, досягла 200 тис. руб.¹³ Вилучені з контексту «Протоколи» почали «жити своїм життям», їх неодноразово перевидавали на територіях білогвардійській новоутворень та в еміграції, вони перекладені багатьма мовами й з початку 1920-х років викликають безперервну полеміку.

Що стосується С. Нілуса, то 1905 р. він продав свій маєток Золотарьове й вступив на службу помічником діловода Канцелярії у справах дворянства Міністерства внутрішніх справ. Одночасно він регулярно публікував у «Московских губернских ведомостях» гострі полемічні статті з актуальних політичних питань¹⁴.

3 лютого 1906 р. С. Нілус обвінчався у Петербурзі з фрейліною імператриці, дочкою російського посланника в Афінах Оленою Олександрівною Озеровою (1855–1938), яка виявилася близькою йому за поглядами та переконаннями. Подружжя мріяло поїхати на Волинь, де Сергій Олександрович мав стати парафіяльним священиком. Хіротонія мала відбутися в Казанському соборі Петербурга, а імператриця на знак благословення цього вчинку прислала в подарунок ікону та самовар з ініціалами дарувальниці¹⁵. Та через публічний розголос незаконного зв'язку з кузиною, сусідкою по маєтку Н. О. Володимеровою (1844–1932), в якої від С. Нілуса у 1883 р. у Франції народився син, архієпископ Антоній (Храповицький) скасував призначене висвячення. С. Нілус з дружиною покинув Петербург і почалися його довічні поневіряння. Після недовгого перебування в Ніколо-Бабаївському монастирі на Волзі і Валдаї письменник оселився в Оптиній пустині. Рукописи оптинського архіву та записи бесід із насельниками обителі лягли в основу його наступних книг.

Невдовзі після одруження до С. Нілуса звернулася Н. Володимирова, яка на той час овдовіла, а діти вигнали її з дому. Подружжя Нілусів прихистило її у себе в Оптиній пустині. Та у 1912 р. у Синод поступив на них донос й після розгляду мирським особам було заборонено жити в пустині¹⁶.

Нілуси були змушені покинути Оптину пустинь й повернутися на Валдай. У 1913 р. їх відвідав князь М. Жевахов, з яким Сергій Олександрович познайомився ще на початку 1900-х років у Києві. Саме тоді М. Жевахов запропонував родині Нілусів пожити в родовому маєтку в Линовиці.

Після встановлення радянської влади на теренах Російської імперії доля осіб, пов'язаних із листом, що публікується, склалася трагічно.

Ієродиякон Кирило (Зленко) після остаточного закриття Оптиної пустині у 1926 р. мешкав в одній квартирі із преподобним Никоном (Беляєвим), разом з яким був заарештований у червні 1927 р. А вже 19 грудня 1927 р. Особливою нарадою ОДПУ за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності був засуджений до трьох років вислання до Казахстану без можливості застосування амністії. З 1929 р. перебував у Кзил-Ординському засланні, звідки повернувся смертельно хворим до м. Бельов (Тульська обл., РФ), а згодом був висланий до м. Козлов (зараз – м. Мічурінськ Тамбовської обл., РФ)¹⁷, де 19 липня (1 серпня) 1929 р. помер¹⁸.

Князь В. Жевахов під час революційних подій 1917–1919 рр. разом із братом мешкав у Києві: спочатку у будинку матері, а після відступу петлюрівців і взяття міста частинами більшовиків, коли настали страшні часи чекістських злочинів, – у скиту Пречистої Богородиці Київських Звіринецьких печер¹⁹.

На початку 1920-х років В. Жевахов влаштувався на роботу до Української Академії Наук, аби мати можливість офіційно брати участь в археологічних розкопках²⁰.

У 1924 р. його вперше заарештували і 7 місяців протримали у в'язниці за «княже походження». Відразу після звільнення В. Жевахов звернувся з листом до Святійшого патріарха Тихона з проханням благословити його на прийняття чернецтва в Звіринецькому скиту. 26 грудня 1924 р. єпископ Уманський Макарій (Кармазін) постриг князя Володимира з ім'ям Іоасафа і висвятив в сан ієромонаха. А 6 липня 1926 р. митрополит Сергій (Страгородський) висвятив його в Нижньому Новгороді в єпископа Дмитрівського, вікарія Курської єпархії. Та вже 16 вересня 1926 р. Іоасафа (Жевахова) заарештували «за зберігання агітаційної літератури контрреволюційного змісту» і відправили на Соловки, а потім на заслання в Наримський округ. Після звільнення 19 вересня 1932 р. він був призначений єпископом П'ятигорським, через місяць – Чебоксарським, але В. Жевахов відмовився від цих при-

значень. Він прийняв тільки призначення єпископом Могильовським, а у 1936 р. став і керуючим Мінської єпархії. 16 жовтня 1936 р. його заарештували і вислали у Боровичі, де проживала сестра. Через півроку він повернувся в Белгород «на спокій», але незабаром був знову заарештований як керівник терористичної «троцькістсько-зинов'євської банди». Як стверджував священник Яків Кротов, в обвинуваченні «...не было ложью, что епископ назвал убийство Кирова заслуженной карой за расстрелы, которые проводились по приказу Кирова». Його судили 4 грудня 1937 р. у Курську і в цей же день розстріляли²¹.

Подружжя Нілусів із 1917 р. до 1923 р. мешкало в Линовиці в маєтку князів Жевахових. І навіть маючи можливість виїхати за кордон, хворий С. Нілус залишився в Росії. На той час основна частина маєтку була вже конфіскована та розграбована, й лише невеликий будиночок у глибині парку залишився не зачепленим. Саме в ньому мешкали Нілуси та настоятель Густинського монастиря схимник архімандрит Іоасаф із монахами²².

У серпні 1924 р. С. Нілус був заарештований у Пирятині і відправлений до київської тюрми. Після звільнення всередині лютого 1925 р. мешкав у Кисві, наприкінці вересня – на початку жовтня 1925 р. був знову заарештований і відправлений до Москви, де утримувався у сумнозвісній тюрмі на Луб'янці. У лютому 1926 р. С. Нілуса звільнили із заборону мешкати у шести головних містах СРСР. Близько двох років він мешкав у Чернігові, де арештовувався органами у квітні 1927 р. У 1928 р. переселився до с. Крутець (Олександрівський район Володимирівської області, РФ), де і помер 14 січня 1929 р. у будинку родини священника Василя Арсенійовича Смирнова²³.

Документ друкується мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей мови автора. У коментарях наведено стислу інформацію про осіб та установи, що згадуються в документі.

26 березня 1914 р. – Лист Кирила Зленка до кн. В. Д. Жевахова

Ваше сиятельство,

Благодарение Богу, прибыл я в Оптину пустынь 21 марта благополучно. На второй же день имел неосторожность простудиться, отчего и пришлось проболеть несколько дней, так что я только сегодня мог приступить к составлению отчета, который и представляю вместе с оправдательными документами. Я покорнейше просил бы Ваше сиятельство не только просмотреть этот отчет, но и прочитатъ его весь, и что при этом будет Вами замечено, требующего объяснения с моей стороны, сообщите мне. Я, конечно, по возможности старался сокращать расходы, но может быть, между ними некоторые покажутся Вам

непроизводительными. Из показанного остатка 62 руб. 92 коп. – 2 руб. 92 коп. у меня на руках, а остальные 60 руб. пока еще не получены, будут же получены по снятии ареста с проданного мною леса. По получении этих оставшихся 60 руб. я намерен из них 20 руб. послать Густынскому о. архимандриту* за квартирование в монастыре с 11 декабря 1913 г. по 1 февраля 1914 года и себе взять 8 руб. 60 коп. в пополнение израсходованных мною в разное время из собственных моих денег. Затем, если Ваше сиятельство расположится, то разрешите мне взять из этой же суммы 20 руб., израсходованные мною при поездке в Оптину и Киев из Линовицы по моим личным духовным нуждам. Простите, Ваше сиятельство, за сию просьбу. Уверенный, что Вы не осудите меня за откровенность, я должен сказать Вам, что к подобной просьбе вынуждает меня то крайнее стеснение в денежном отношении, которое я испытываю в настоящее время. И это тем более, что приближается светлый праздник**. Что же касается поручения Вашего сиятельства о вопрошении старцев по делу о постройке скита***, то при всем желании исполнить его теперь же — не представляется возможным по той причине, что батюшка Нектарий**** совершенно не имеет свободного времени, ибо говеет братия и он только успевает исповедывать их, да и богомольцы есть, так что ему нет никакой возможности обсудить те вопросы, какие Вы предложили мне передать ему, поэтому лучше всего будет переговорить обо всем после праздников.

Если после Пасхи не придется возить дубов в Россошь, не сочтите ли нужным сделать распоряжение Михаилу о взносе нач[альнику] ст. Линовицы арендной платы 2 руб. 15 коп. за участок на второй месяц, т. к. в апреле уже истекает месячный срок аренды.

В каком положении дело о снятии ареста с проданного леса? Получили ли Вы все мои последние письма и где намерены провести летнее время?

* Идетсья про настоятеля Густинського монастиря о. архимандрита Тихона.

** Идетсья про Великдень, який 1914 р. припав на 6 квітня (за старим стилем).

*** Князь В. Жевахов мав намір збудувати скит і в ньому оселитися, але цей задум не був здійснений.

**** Нектарій (1853–29 квітня (12 травня) 1928) народився в м. Єлець Орловської губернії. 1873 р. прийшов в Оптину пустинь. 14 березня 1887 р. пострижений у мантію, 19 січня 1894 р. висвячений в ієродиякона, у 1898 р. – в ієромонаха. У 1913 р. братія Оптиної пустині обрала його в старці. Після закриття монастиря в 1923 р. був заарештований і засуджений до розстрілу, але завдяки клопотанню поетеси Павлович перед Н. Крупською був звільнений із зобов'язанням залишити Калузьку губернію. Останні роки мешкав у с. Холмищі Брянської обл.

Всегда молитвенно памятую о Вас и приветствую с грядущими св. днями Страстной седмицы. Остаюсь преданный Вам вашего сиятельства покорный слуга грешный послушник

Кирилл Зленко

Оптина пустынь.

Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-5425. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 5–5зв. Машинописна копія.

¹ Оптинский исповедник диакон Кирилл (Зленко) // URL: <http://gorenka.org/index.php/bibliotechka/5864-optinskie-byli?showall=&start=36> (дата звернення: 12.08.2018).

² *Запальский Глеб*. Оптина пустынь и ее воспитанники в 1825–1917 годах. Москва, 2009. С. 74.

³ Оптинский исповедник... Указ. соч.

⁴ *Архангельский Н. В.* Зверинецкие пещеры в Киеве: с приложением жизнеописания священномученика Йоасафа (Жевахова). Киев, 2003. С. 39.

⁵ *Ульяновский В.* Киевские Зверинецкие пещеры и скит: история в лицах. Киев, 2018. С. 38.

⁶ Там само. С. 39.

⁷ *Корнієнко Н.* Музей Ханенків у 1920-ті роки (на матеріалах архіву музею). Матеріали науково-практичної конференції «Ханенківські читання». № 7. Київ, 2005 // URL: <http://lostart.org.ua/en/research/914.html> (дата звернення: 12.08.2018).

⁸ *Ульяновский В.* Указ. соч. С. 39.

⁹ *Александрова В. В.* К биографии С. А. Нилуса. Архивные материалы // URL: <http://ogrik2.ru/b/sergej-aleksandrovich-nilus/sobranie-sochinenij-tom-6/31573/k-biografii-s-a-nilusa-arhivnye-materialy/17> (дата звернення: 12.08.2018).

¹⁰ *Рейтблат А. И.* Нилус Сергей Александрович (биобиблиографическая статья) // URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/78/re29.html> (дата звернення: 12.08.2018).

¹¹ Там само.

¹² Автор Неизвестен. Протоколы Сионских Мудрецов / Киевская городская библиотека. URL: <https://lib.misto.kiev.ua/POLITOLOG/AE/protokoly.dhtml> (дата звернення: 12.08.2018).

¹³ *Кн. Жевахов*. Воспоминания. Т. 2. Март 1917 – январь 1920 // URL: http://www.zhevakhov.info/?page_id=60 (дата звернення: 12.08.2018).

¹⁴ *Рейтблат А. И.* Указ. соч.

¹⁵ *Александр Стрижев*. По следам Сергея Нилуса // URL: <https://rutlib5.com/book/31573/p/20> (дата звернення: 12.08.2018).

¹⁶ *Рейтблат А. И.* Указ. соч.

¹⁷ Книга памяти Калужской обл. // Жертвы политического террора в СССР. URL: <http://lists.ru/index8.htm> (дата звернення: 12.08.2018).

¹⁸ Оптинский патерик // URL: <https://religion.wikireading.ru/190769> (дата звернення: 12.08.2018).

¹⁹ *Ульяновский В.* Указ. соч. С. 41.

²⁰ *Корнієнко Н.* Зазнач. твір.

²¹ Священномученик Иоасаф (Жевахов), епископ Могилевский // URL: http://www.solovki.ca/new_saints_12/12_17.php (дата звернення: 22.08.2018).

²² Село Линовица // RusArticles. URL: <http://www.rusarticles.com/istoriya-statya/selo-linovica-5141625.html> (дата звернення: 22.08.2018).

³³ *Смирнова-Орлова М. В.* Памяти Сергея Александровича и Елены Александровны Нилус // URL: <https://rutlib5.com/book/31573/p/21> (дата звернення: 22.08.2018).

For the first time the archival document entered into the scientific turn, which related to the life of the ascetic of Orthodoxy at the beginning of the 20th century Kyryl Evdokymovych Zlenko and Ioasaf (in the world – prince Volodymyr Davydovych Zhevakhov), bishop of Mogyliov.

Key words: Kyryl (Zlenko); Ioasaph (Zhevakhov); S. O. Nilus; Optin Pustyn; Lynovytsa.